

УДК 338.124.4

КРИЗИ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ЦІНОВИХ КОЛИВАНЬ 1991–2011 рр.**В. А. Дмитрієва****(Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара,
м. Дніпропетровськ)**

Проведено порівняльний аналіз двох криз 1990-х та 2008–2009 рр. за окремими економічними показниками. За статистичними даними досліджено динаміку показників, виявлено особливості двох кризових процесів.

Проведён сравнительный анализ двух кризисов 1990-х и 2008–2009 гг. на отдельных экономических показателях. На основе статистических данных изучена динамика, выявлены особенности двух кризисных процессов.

The article is dedicated to the results of comparative analysis of the two crises of the 1990-s and 2008–2009 with some economic indicators. The peculiarities of two critical processes were studied on the statistics data dynamics.

Ключові слова. Індекс споживчих цін, індекс цін виробника, валовий внутрішній продукт, криза.

Вступ. Зацікавленість дослідників причинами виникнення кризових явищ в економіці обумовлено бажанням передбачити найгірші сценарії розвитку країни. До 2008–2009 рр., коли міжнародна спільнота офіційно визнала раптову некерованість економічних процесів та стрімкий спад економіки у світі, подібні явища виникали неодноразово, причому криза охоплювала водночас кілька країн, а її глибина залежала від взаємопроникнення економік цих держав. Зумовлювалося це різними причинами. Однак історія економіки доводить, що головна причина кризових явищ – загострення режимів розвитку в одних сферах та, як наслідок, дисбалансу в інших. Вираз “режим із загостренням” характеризує процес, коли одна або кілька величин у досліджуваній системі необмежено зростають за обмежений термін, названий періодом загострення. Це визначення належить С. П. Курдюмову – засновникові синергетики і видатному спеціалістові в галузі прикладної математики та міждисциплінарних досліджень¹. На думку дослідників Л. Є. Гриніна та А. В. Коротаєва, економічні кризи – це “системне явище, порушення пропорцій системи через те, що один або кілька її елементів вирвалися далеко вперед. Це прояв ситуації, коли зусиль суспільства не вистачає для того, щоб продовжити економічне зростання”². Дослідники стверджують, що більшість найтяжчих економічних криз були викликані не в останню чергу фінансовою системою, а точніше, необмеженим зростанням капіталу за порівняно короткий час. У науковій літературі таке явище отримало назву “надування бульбашок у фінансовій сфері”.

На думку Д. Х. Фішера, у чергуванні піднесення та падіння держав вирішальну роль відіграють ціни. За словами дослідника, протягом періоду 1200–2000 рр. Західна Європа пройшла чотири великі хвилі соціально-економічних змін, безпосередньо пов'язаних з динамікою цін. Як обґрунтовує Д. Х. Фішер, рух цін корелює з набором соціальних змінних. Зокрема, для періодів цінової рівноваги характерні довготерміновий розквіт, розвиток мистецтва та поширення оптимістичних ідеологій. Періоди цінових революцій, навпаки, характеризувалися поширенням бідності, політичними негараздами, соціальним розколом та зростанням культурного неспокою. Зростання цін призводить до того, що доходи суспільства не встигають за витратами і, як наслідок, країни наближаються до межі платоспроможності. Для країни в такому стані будь-яка подія або комбінація подій можуть призвести

© В. А. Дмитрієва, 2012

¹ Малинецкий Г. Г. Новая реальность и будущее глазами синергетики [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.w3.org/1999/xhtml>; <http://spkurdyumov.narod.ru/maalin.htm>

² Гринин Л. Е., Коротаев А. В. Глобальный кризис в ретроспективе: Краткая история подъёмов и кризисов: от Ликурга до Алана Гринспена / отв. ред. С. Ю. Малков. – М. : ЛИБРОКОМ, 2010. – С. 18.

до кризи, яка проявлятиметься у тривалому періоді політичних негараздів, соціальних конфліктів, економічної руйнації, демографічної ями та культурної зневіри³.

Постановка завдання. В Україні сучасне покоління пам'ятає кризу 90-х рр. минулого сторіччя, імпульсом для якої став розпад СРСР (який, у свою чергу, став наслідком політичної кризи). Криза, що тривала кілька років, починаючи з 1991 р., охарактеризувалася комплексом проблем, серед яких відомі: зупинки та розформування підприємств, річні невиплати заробітних плат, борги за комунальні послуги, шахрайство банків-одноденок (які з депозитними вкладеннями населення зникали без сліду), банкрутство ошадбанку країни (пройшло кілька років з тих часів, а банк і донині не в змозі повернути кошти вкладникам), гіперінфляція, товарний дефіцит, відсутність власної грошової одиниці тощо.

Цікаво порівняти кризу першої половини 90-х рр. минулого сторіччя з кризою 2008–2009 рр. Перша криза викликана внутрішніми політичними чинниками, друга – зовнішніми економічними. Які наслідки мали ці кризи для економіки України? У чому полягають особливості цих двох криз? Зосередимося на економічній складовій цих двох явищ.

Результати дослідження. Кризу 1990-х рр. можна зобразити за допомогою рівнів індекса-дефлятора, що наочно демонструє необмежене інфляційне зростання 90-х (“надування бульбашок”), та рівнів валового внутрішнього продукту, на які вплинуло це зростання. Для порівняння цих показників за інші періоди подамо на графіках динаміку процесу за тривалий проміжок часу з 1990 по 2009 рр. включно. Показник валового внутрішнього продукту (далі – ВВП) визначають на стадії виробництва як різницю між випуском у ринкових цінах і проміжним споживанням у цінах покупців або як суму валових доданих вартостей видів економічної діяльності та податків на продукти за винятком субсидій на продукти⁴.

Зобразимо на графіку (рис. 1) темпи зростання ВВП за допомогою ланцюгових (для порівняння з попередніми періодами) та базисних (для порівняння з 1990-м докризовим роком) індексів.

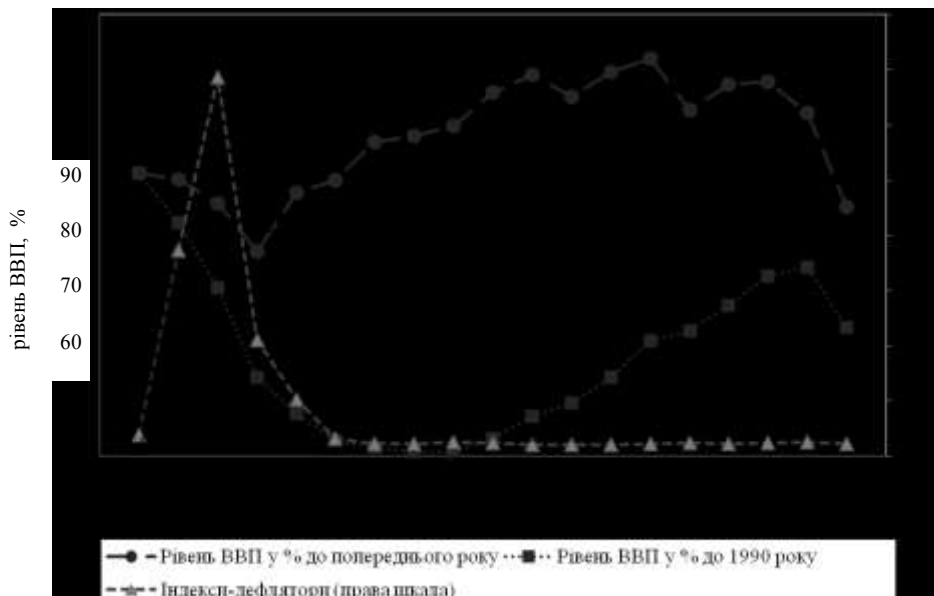

Рис. 1. Індеси-дефлятори та рівні ВВП України (побудовано автором за даними Державної служби статистики⁵)

Графік, побудований за значеннями базисних індексів (відносно 1990 р.), відображає стрімке падіння темпів зростання валового внутрішнього продукту порівняно з 1990 р. Рівень підйому

³ Турчин П. В. Историческая динамика: На пути к теоретической истории : пер. с англ. / под общ. ред. Г. Г. Малинецкого, А. В. Подлазова, С. А. Боринской / предисл. Г. Г. Малинецкого. – Изд. 2-е. – М. : Изд-во ЛКИ, 2010. – С. 202–203 (Синергетика: от прошлого к будущему).

⁴ Статистичний щорічник України за 2009 рік. – К., 2010. – С. 28.

⁵ Там само. – С. 30, 34.

показника з 2001–2008 рр. (від 47,2 до 74,2 %) не перевищує рівня 1990 р. (91,3 %). Це означає, що криза 1990-х рр. позначилася на подальшому розвитку країни. За ланцюговими індексами (верхній графік) можна побачити кілька тенденцій: спад 1991–1994 рр., зростання темпів ВВП відносно попередніх періодів з 1995 до 2001 рр., чергування спадів-підйомів 2001–2004 рр., переважне уповільнення з 2004 до 2008 рр. Згадаємо, які процеси відбувалися в зазначені періоди.

Протягом 1991–1994 рр. відбувалося гіпернакопичення грошової маси на депозитних рахунках різних банків та одночасне гіперінфляційне зростання. Про гіперінфляцію свідчить значення індекса-дефлятора в 1992 р., який у 9,5 раза перевищив значення 1991 р., у 1993 р. індекс-дефлятор порівняно з 1992 р. зріс у 1,84 раза, а порівняно з 1991 р. – у 17,5 раза. Тривав процес, який так чи інакше мав призвести в майбутньому до негативних наслідків для економіки країни в цілому та добробуту населення.

Утримання рівня ВВП у період 1994–2001 рр. поєднувалося з процесами в економіці, які відбувалися у протилежних напрямках. З одного боку, вживалися заходи щодо стабілізації економіки, про що свідчить і тенденція до зниження індекса-дефлятора зі значення 1053,5 % у 1994 р. до рівня 109,9 % у 2001 р. З іншого боку, продовжувалося закриття багатьох організацій та підприємств, тотальні невилати заробітних плат, непрозорі перепродажі та переоформлення прав власності на майновий фонд держави (установи та підприємства) в акціонерну та приватну власність, відбувалося масове вивільнення трудового фонду та, як наслідок, зростало безробіття. Зазначимо, що для вітчизняної економіки 1991–2001 рр. характерним явищем були нетоварні відносини між суб'єктами господарювання, які практично вдавалися до натурального обміну, що мав назву “бартер”. Такі негативні явища зумовили уповільнення розвитку країни.

У 2001–2004 рр. запровадження власної грошової одиниці в цілому позитивно вплинуло на процес розвитку країни, однак водночас відбувався процес повільної руйнації виробничого та промислового господарства країни (причини: розформування та банкрутства; невідповідні економічні умови для виробництва; переорієнтація закладів з діяльності, пов'язаної з виробництвом продукції, на діяльність, пов'язану переважно з орендою, купівлею дешевої продукції за кордоном та перепродажем її на вітчизняних ринках; бажання отримати “швидкі гроші”, незацікавленість вкладати кошти у вітчизняні інноваційні технології тощо).

З 2004 р. в економіці країни відбувалися складні процеси. Економіка країни нині залежна від іноземного капіталу та зовнішніх паливно-енергетичних джерел, що за відсутності власного господарського виробничого комплексу робитиме економіку вразливою до зовнішнього впливу.

Описані процеси дзеркально відображаються (рис. 2) в коливаннях індексів споживчих цін (далі – ІСЦ) та цін виробників (далі – ІЦВ).

Рис. 2. Індекси споживчих цін та цін виробників порівняно з попереднім роком (побудовано автором за даними Державної служби статистики ⁶)

⁶ Індекси споживчих цін за 2011 рік : статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики, 2012. – С. 185.

Індекс споживчих цін являє собою показник зміни вартості фіксованого набору споживчих товарів та послуг у поточному періоді порівняно з базисним. ІСЦ характеризує рівень інфляції. Розрахунки ІСЦ Державна служба статистики проводить на основі даних щодо змін цін (тарифів), одержаних через їх щомісячну реєстрацію на споживчому ринку, та даних про структуру фактичних споживчих грошових витрат домогосподарств⁷. За допомогою ІЦВ відслідковують та визначають тенденції змін цін за видами економічної діяльності та виробництвом конкретної продукції. Індекс цін виробників використовують під час створення інформаційної бази для прогнозування та управління процесами ціноутворення у промисловості, перерахунку показників системи національних рахунків у постійні ціни. Крім цього, ІЦВ забезпечує можливість проведення міжнародних зіставлень⁸.

У період 1991–1994 рр. середньорічний темп зростання ІСЦ становив 1432,27 %, а ІЦВ – 1755,99 %. Різниця між середньорічними темпами зростання цін споживачів та виробників сягала 323,73 % на користь цін виробників. Пік гіперзростання цін припав на 1993 р.: ІСЦ досяг рівня 10256 %, а ІЦВ – 9767,5 %. Це свідчить про вибухове, неконтрольоване зростання за досить короткий термін цінних показників, а отже, про кризу в країні.

Протягом 1995–2001 рр. середньорічний темп зростання цін уповільнився: для ІСЦ – до 135,24 %, для ІЦВ – до 130,35 %. Споживчі ціни в середньому на рік були на 4,88 % вищі, ніж ціни виробників.

З 2001 до 2004 рр. ціни споживачів зростали в середньому на рік в 1,064 раза, а ціни виробників – в 1,1012 раза. ІЦВ зростали в середньому на 3,73 % швидше, ніж ІСЦ.

Тенденція зростання цін продовжується з 2004 до 2011 рр. Якщо в середньому на рік протягом періоду споживчі ціни зростали на 112,28 %, то ціни виробників – на 5,26 п.п. були вищими (117,54 %). Причому з 2004 до 2008 рр. (до моменту світової кризи) темпи зростання цін були вищими (ІСЦ –114,54 %, ІЦВ – 118,65 %), а 2009–2011 рр. темпи дещо уповільнилися (ІСЦ – 108,62 %, ІЦВ – 115,71 %), проте останнім часом розрив між цінами виробників та споживачів збільшився в середньому на рік на 7,09 %. Такі “ножиці” цін не завжди свідчать на користь нормального розвитку економіки та добробуту населення, вони можуть бути викликані різними причинами і мати різні наслідки. Наприклад, на зміни цін чутливо реагує показник споживання населенням продуктів харчування. Зокрема, енергетична цінність і вміст поживних речовин у спожитих домогосподарствами продуктах за три роки знизилася: у 2008 р. цей показник становив 3534 ккал у середньому за добу в розрахунку на одну особу, у 2009 р. – 3400 ккал, а в 2010 р. – 3359 ккал⁹. У структурі витрат у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство частка витрат на продукти харчування з 50,8 % у 2008 р. зросла до 53,4 % у 2010 р., за рахунок скорочення частки на неспоживчі сукупні витрати з 13,8 % у 2008 р. до 10,0 % у 2010 р.¹⁰ Тобто населення купує більше дешевих продуктів та нижчої енергетичної цінності, які можуть бути заміниками продуктів дорожчих та корисніших за споживчими якостями (рис. 3).

За матеріалами обстеження умов життя домогосподарств Державна служба статистики подає такі дані: сума споживчих грошових витрат (грн) у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство у 2007 р. становила 1377,80 грн, у 2008 р. – 2015,78 грн, у 2009 р. – 2160,19 грн, а у 2010 р. – 2474,51 грн.¹¹ Як бачимо, одночасне зростання споживчих грошових витрат та зниження вмісту корисних речовин у спожитих домогосподарствами продуктах свідчить про те, що, за умови зростання цін, населення заощаджує, купуючи продукти з низькокалорійним умістом.

⁷ Там само. – С. 200.

⁸ Індеси цін виробників за 2010 рік : статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики, 2011. – С. 247.

⁹ Соціальні індикатори рівня життя населення : статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – С. 129–131.

¹⁰ Там само. – С. 125–126.

¹¹ Там само. – С. 105.

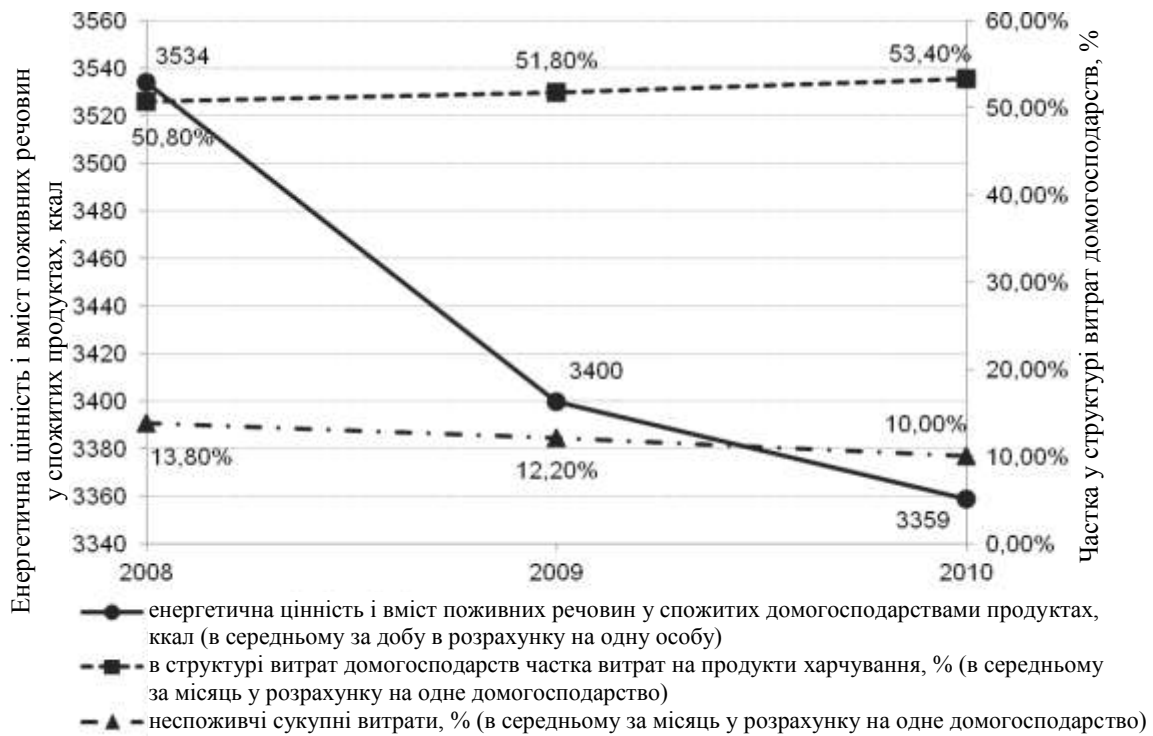

Рис. 3. Енергетична цінність у спожитих домогосподарствами продуктах і частка витрат на продукти харчування та неспоживчі сукупні витрати

Однак навіть якщо зіставити цінові коливання та коливання рівня ВВП двох криз, то картина буде така. У першій половині 90-х рр. амплітуда коливань ІСЦ змінювалася від 281,7 до 10256 % та ІЦВ – від 263,4 до 9767,5 %, середньорічний темп зростання ВВП з 1992 до 1994 рр. – 84,2 %. У період 2008–2009 рр. амплітуда коливань ІСЦ та ІЦВ виявилася не нижчою 112,3 % та не вищою 122,3 %, середньорічний темп зростання ВВП з 2007 до 2009 рр. становив 97,97 %. Можна побачити, що в період 2008–2009 рр. Україні не вдалося повністю уникнути падіння валового внутрішнього продукту. Однак країна уникнула значного коливання цін та гіперінфляції, на відміну від 90-х рр., що свідчить про спротив економічної системи України зовнішньому впливу світової кризи.

Цікаву картину (рис. 4) дає й відношення індексів споживчих цін до індексів цін виробників, де можна побачити, який значний розрив між індексами та наскільки сильно хитало економічну систему України в 90-х рр. минулого сторіччя. Однак, як видно на рисунку, амплітуда коливань відношень індексів цін з 2007 до 2009 рр. не перевищила межу в 99,8 (на відміну від першої половини 90-х, коли розрив коливався від 49,7 до 148,1). Подана картина коливань розриву між індексами за період з 1991 до 2011 рр. нагадує фізичний термін “амплітуди загасаючих коливань”, а вид графіка подібний до точкового атрактора, для якого в даному випадку після наданого 1991 р. імпульсу характерно скоріше загасання коливань (завдяки керуванню), ніж повне їх зникнення.

З аналізу поданої динаміки відношень видно, що, на відміну від кризи 1990-х рр., у 2008–2009 рр. значного розриву в цінах споживачів та виробників удалося уникнути.

Система соціального захисту населення також виявилася міцнішою в 2008–2009 рр., ніж у 1990-х рр. Якщо поглянути на графіки державних витрат на соціальний захист та соціальне забезпечення (рис. 5), то можна побачити, що процент державних витрат на соціальне забезпечення та захист у загальних витратах зведеного бюджету та їх частка у ВВП мають тенденцію до зростання. Однак це ніяк не пов’язано з демографічними показниками країни, які навпаки охарактеризувалися тенденцією до скорочення населення.

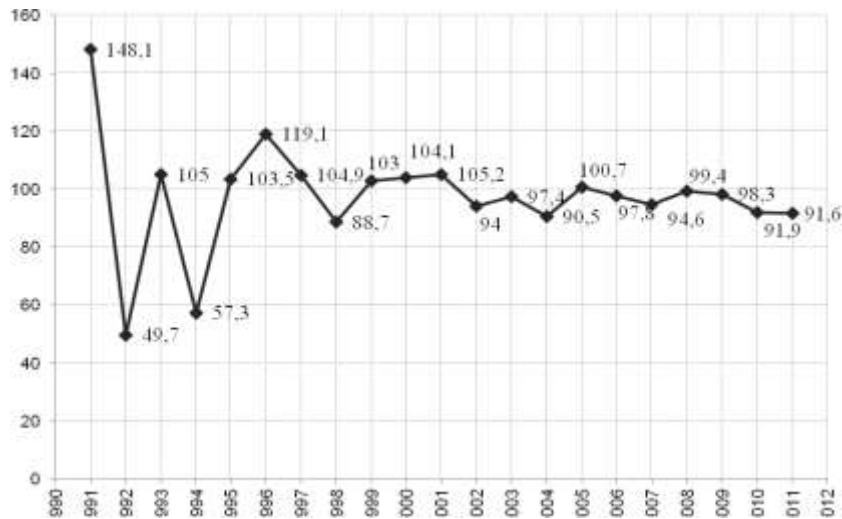

Рис. 4. Відношення індексів споживчих цін до індексів цін виробників (побудовано автором за даними Державної служби статистики ¹²)

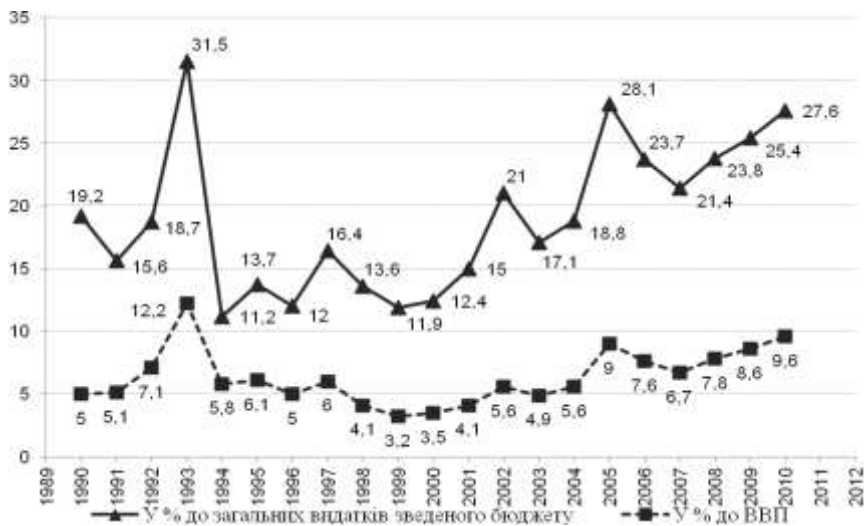

Рис. 5. Державні витрати на соціальний захист і соціальне забезпечення (побудовано за даними Державної служби статистики ¹³)

Як видно з графіків, частка витрат на соціальний захист та соціальне забезпечення мала тенденцію до зростання з 2000 р. Завдяки вчасному підвищенню рівня цих витрат у 2000-х рр. населення України менше відчуло на собі вплив економічної нестабільності, на відміну від 1990-х рр.

Висновки. Дослідження розвитку економіки як складної нелінійної системи потребує відповідного підходу для виявлення закономірностей розвитку та наслідків впливу тих чи інших неочікуваних подій. Межі даної статті не дозволяють подати результати аналізу всіх складових соціально-економічного стану країни. Однак навіть вивчення окремих показників розвитку дає можливість уявити відмінності та особливості двох криз за наслідками впливу. Подальший аналіз дасть повнішу та цікавішу картину цих двох процесів, які подібні один до одного та принципово відмінні водночас.

¹² Індекси споживчих цін за 2011 рік. – С. 185.

¹³ Соціальний захист населення України : статистичний збірник [Електронний ресурс]. – К. : Державний комітет статистики України, 2011. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/katalog/poslugi/szn_2010.zip